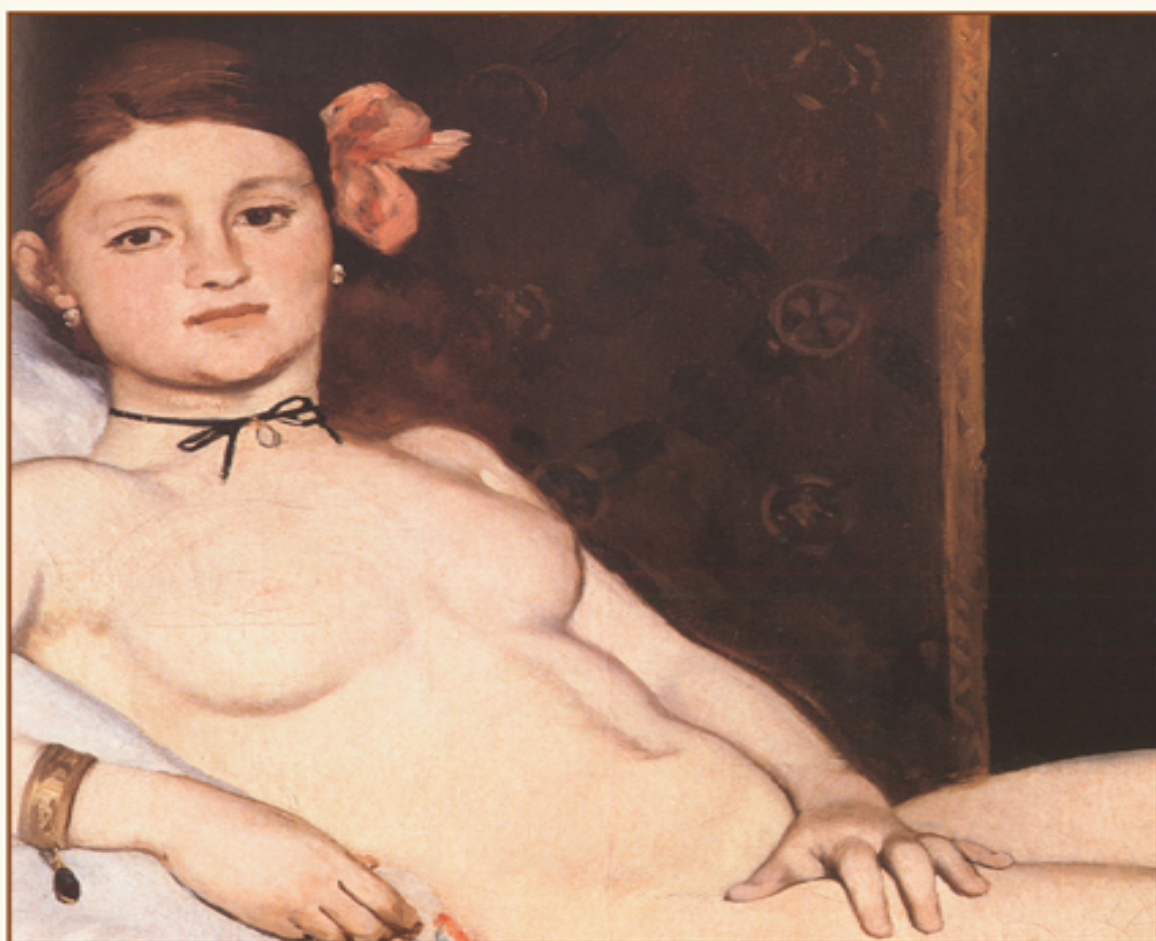

Lluís Quintana

Caminar per la vida vella

La memòria involuntària
en la literatura i l'art

Caminar per la vida vella
La memòria involuntària en la literatura i l'art

Assaig 44

Caminar per la vida vella
La memòria involuntària en la literatura i l'art

Lluís Quintana

Universitat de València

© Lluís Quintana Trias, 2016

© D'aquesta edició: Universitat de València, 2016

Publicacions de la Universitat de València
Arts Gràfiques, 13 - 46010 València

Disseny de la col·lecció: Inmaculada Mesa

Il·lustració de la coberta: Edouard Manet, Olympia (1863), fragment.

Maquetació: Textual IM

Correcció: Comunico-Letras y Píxeles S.L.

ISBN: 978-84-9134-021-8

Índex

1. GOETHE A ERFURT
2. CONSIDERACIONS INICIALS SOBRE LA MEMÒRIA
3. L'ASSOCIACIÓ D'IDEES
 - L'error de Turn (Virgili)
 - La sang a la neu (Chrétien de Troyes)
 - L'engany de les paraules (Boccaccio)
 - Les gerres de vi (Cervantes)
 - L'objecte retrobat (Verdaguer, Pérez Galdós, Graves)
4. EL SOMIEIG
 - Terme i concepte de *rêverie* (somieig)
 - Fortuna del somieig al segle
 - El somieig com a tòpic
 - Somieig i malenconia
5. LA MEMÒRIA INVOLUNTÀRIA: ELEMENTS PER A UNA DEFINICIÓ
 - La góndola (Goethe)
 - Les flors de madame de Warens (Rousseau)
 - Punts en el temps (Wordsworth)
 - Misticisme, transcendència i sentiments oceànics
 - Els records de la pobra Susan (Wordsworth)
 - El jardí de la infància (Leopardi)
 - Mozart i les taronges (Dickens, Mörike, Oller, Unamuno)
 - El gos de mitjanit (Nietzsche)
 - La boira a Jalta (Txékhov)
 - El pregó dels venedors de coco (Machado de Assis)
 - Una tarda d'estiu (Maragall)
 - Els llimoners de la font (Machado)
6. LA PROPOSTA DE PROUST
7. L'ÉPIFANIA (JOYCE)

8. EL *DÉJÀ VU*: TERME I CONCEPTE

El maneguí de pell (Benjamin)

Natàlia i les olors (Rodoreda)

9. DEFINICIÓ DEL TERME *MEMÒRIA INVOLUNTÀRIA*

10. FORTUNA DE LA MEMÒRIA INVOLUNTÀRIA AL SEGLE XX

La cançó de Gretta (Joyce)

El record de la tramuntana (Pla)

La llengua de Zeno (Svevo)

Un cafè a Viena (Zweig)

El record del gel (García Márquez)

Les primaveres a París (Villalonga)

L'edat lluminosa (Alberti)

Una glossa de Proust (Ferrater)

La cançó de Kay (Priestley)

Els genolls de la Saraghina (Fellini)

La marca de l'autenticitat (Brodsky, Handke)

11. EPÍLEG

BIBLIOGRAFIA COMENTADA

OBRES CITADES

Caminar per la vida vella
La memòria involuntària en la literatura i l'art

1.

Goethe a Erfurt

El 27 de setembre de 1808 Napoleó Bonaparte, en la campanya militar que l'havia de dur a dominar tot Europa i arribar fins a Moscou, es va instal·lar a Erfurt, una ciutat al bell mig d'Alemanya, la capital de l'actual *land* de Turíngia, on tenia pensat quedar-se fins al 14 d'octubre. Estava previst que s'hi entrevistés amb el tsar Alexandre I i tot de reis alemanys d'abans que existís un estat anomenat Alemanya: els reis de Baviera, Saxònia, Württemberg, Westfàlia i Prússia. Qui hagi llegit *Guerra i pau* recordarà que és en aquesta entrevista quan s'inicia l'amistat entre els emperadors rus i francès que tantes conseqüències tindrà a la narració. Napoleó va portar amb ell part de la seva cort i fins i tot una companyia de teatre, que va representar obres de Voltaire, Racine i Corneille: el flamant emperador havia entès que la política cultural era un element fonamental en el seu projecte imperialista. En aquesta cort s'hi incorporaria pocs mesos després un jove de 26 anys anomenat Henri Beyle, el futur novel·lista que firmaria amb el pseudònim de Stendhal.

Un d'aquests monarques alemanys era el gran duc Carl August de Weimar, que hi va anar acompanyat d'un ministre seu i alhora celebritat literària europea: Johann Wolfgang von Goethe. Napoleó va voler rebre Goethe i l'entrevista, a hores d'ara mítica, va tenir lloc el 2 d'octubre. Ens en queden diversos testimonis: un és el que immediatament després de l'entrevista va recollir Friedrich von Müller, amic i confident de Goethe i víctima del

caràcter d'aquest (que sempre havia estat difícil i, als darrers anys de la seva vida, espantós). Müller, que havia acompanyat Goethe fins a l'avantsala del palau on es va realitzar l'entrevista, ho va transcriure el mateix dia 2 a les seves converses publicades pòstumament: *Goethes Unterhaltungen mit dem Kanzler Friedrich v. Müller* (1870) [*Converses de Goethe amb el canceller Friedrich v. Müller*]. Molts anys després, el 14 de febrer de 1824, quan ja en feia tres que Napoleó havia mort, Goethe va escriure, a instàncies del mateix Müller, unes notes sobre aquesta entrevista que es troben com a annex a les converses. També tenim el testimoni de Johann Peter Eckermann, que va recollir en un dietari les seves converses amb Goethe en els darrers anys de vida de l'escriptor (*Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens* (1836-1848) [*Converses amb Goethe en els darrers anys de la seva vida* (1994)]) i on Goethe explica en termes semblants a les notes esmentades les seves impressions sobre l'esdeveniment. Tayllerland, que era present a l'entrevista, també deixà un testimoni que no s'assembla gens al de Goethe i ni tan sols cita la cèlebre sentència amb què l'emperador francès hauria acollit l'escriptor alemany: «Vous êtes un homme» (segons la versió de 1824; la de 1808 és «Voilà un homme»), que ha passat a la mitologia cultural alemanya (el poder inclinant-se davant del geni, etc.).

Examinem de més a prop aquestes notes de 1824, que són això: notes, apunts, alguna frase de Napoleó que Goethe va escriure a partir del que recordava d'un episodi passat feia setze anys. D'aquest parell de pàgines, i també de les converses amb Müller i Eckermann, es desprèn la gran admiració que l'escriptor (nascut el 1749 i que, per tant, en el moment de l'entrevista tenia cinquanta-nou anys) sentia per l'emperador (nascut el 1769, o sigui vint anys més jove dia per dia gairebé), i també la que l'emperador sentia per Goethe, especialment per la seva

novel·la *Werther* de 1774, quan Goethe tenia 25 anys. Aquesta obra de joventut havia estat un *best-seller* europeu; i, diu Goethe, a la vista de l'exemplar que l'emperador duia a sobre, «semblava haver-lo estudiat a fons». Napoleó l'havia llegit en la seva joventut i si tenia davant seu l'exemplar tantes vegades consultat, era perquè o bé pensava trobar-se amb Goethe ja quan sortia de París o bé perquè el duia sempre a sobre: en qualsevol dels dos casos es pot parlar d'una autèntica passió. Napoleó, sempre segons Goethe, va aprofitar l'entrevista per fer-li unes quantes observacions i li va criticar un determinat passatge del *Werther* que Goethe no va especificar, cosa que ha tingut molt entretinguts uns quants erudits. A nosaltres potser ens sorprèn menys l'arrogància de Napoleó corregint Goethe que no pas l'admiració que Goethe sentia per Napoleó: el 1824 encara trobava «plenes d'encert» les opinions de l'emperador. Deixem-ho córrer.

El que vull comentar d'aquesta entrevista és que setze anys després de transcorreguda, Goethe en recorda una cosa curiosa i és precisament un record que tingué aleshores, el 1808. Goethe està podrit de literatura, és clar, i sap que qualsevol cosa que escrigui serà llegida meticulosament per la posteritat ja que ell sap que és un geni (amb Goethe, les coses anaven així). Per tant, no hi ha res d'espontani en aquestes notes; però, així i tot, aquest record que diu que va tenir durant l'entrevista sembla convincent. És un record causat per la circumstància següent: l'entrevista amb Napoleó es realitzà al palau del governador, que havia estat abans la residència de Karl Theodor von Dalberg quan era *Statthalter* (un càrrec burocràtic important) del bisbe-príncep de Magúncia. Goethe havia estat amic de Dalberg i ja havia estat en aquesta residència. Doncs bé, és en aquest mateix palau on el 1808 li salta el record: «més de trenta anys abans», diu, hi havia viscut «entre tantes hores felices, tantes hores tèrboles també». Però no dóna més informació i ens caldria

anar a la bibliografia de Goethe per saber què va passar a Erfurt «més de trenta anys abans», és a dir entre 1776 i 1778. Acabem, però, l'entrevista. Goethe, que coneix els grans homes i aquells que com el gran duc pensen que ho són, sap que els grans homes es cansen aviat de les seves joguines i que, al cap d'una estona, Napoleó ha perdut interès per ell. Aleshores, diu, «vaig tenir temps d'examinar el lloc i somiar en el passat». Al final demana permís i se'n va. Després explicarà emocionat no pas els detalls (caldrà esperar fins al 1824) sinó l'emoció sentida. Per exemple, en una carta a Cotta, el seu editor, li dirà: «puc dir que en la meua vida no he pogut trobar res de més alt ni de més satisfactori».

Tinguem en compte les circumstàncies de l'entrevista. El gran duc Carl August havia contractat Goethe com a ministre l'any 1776, quan ja era el famós autor del *Werther*. Per què l'un el va contractar i l'altre ho va acceptar és un misteri que encara ara no s'ha acabat de resoldre. No consta que Carl August tingués gaires aspiracions intel·lectuals, però és que Weimar tampoc no era un lloc gaire atractiu: cal tenir present que tots aquests monarques i grans ducs no eren gran cosa. La ciutat de Weimar, per exemple, tenia aleshores 6.000 habitants. Segons un testimoni de l'època, que hi arriba atret per l'admiració de Goethe, «tot és increïblement estret i petit!». El gran ducat no abastava gaire més que un municipi nostre: només 24 quilòmetres separen Erfurt de Weimar. Ni era tampoc gaire poderós: qualsevol gran terratinent anglès tenia un pressupost més elevat que aquell gran duc amb ministres i exèrcit propi. Aquestes pretensions eren sovint objecte de sàtira pels literats romàntics (per exemple, a les *Lebens-Ansichten des Katers Murr* (1819-1821) d'E. T. A. Hoffmann [*Opinions sobre la vida del gat Murr* (2004)]), i actualment en diem «països d'opereta» perquè les operetes franceses i alemanyes sovint els usaven com a marc per a les seves

inversemblants històries. Ara, culturalment no eren una cosa menyspreable: cada un tenia el seu teatre (barroc, normalment), la seva orquestra i el seu compositor de cambra: Bach (mort dos anys després del naixement de Goethe) havia estat empleat a Weimar; Telemann i Händel eren contemporanis de Bach i treballaven a pocs quilòmetres de distància, separats, això sí, per tot de fronteres i barreres. D'altra banda, la mare del gran duc havia iniciat una biblioteca considerable i molt bonica, que Goethe va ampliar i que ara porta el nom de la fundadora: Herzogin Anna Amalia Bibliothek. Fos com fos, tot i ser ministre d'un estat minúscul, Goethe sempre va semblar prendre's amb serietat la seva tasca d'administrador.

Doncs bé, l'arribada de Goethe a Weimar no havia estat fàcil, entre altres raons perquè era molt més jove que tots els altres alts funcionaris de la cort i alhora estava més ben preparat que ells, havia vist més món i, a més, era famós. Però sobretot perquè no era aristòcrata: era un burgès (més en el sentit d'aleshores que no pas l'actual) i pretenia introduir-se en un món que l'Antic Règim tenia vedat a gent del seu origen, cosa que de segur li devien recordar a tota hora (al *Werther* hi trobem un episodi d'aquesta mena experimentat pel protagonista). Això ens pot ajudar a entendre l'escena que ens ha preparat Goethe en el seu escrit sobre l'entrevista amb Napoleó que esdevé, és clar, la representació del seu triomf. Tots aquells consellers i ministres altius i envejosos, què se n'ha fet? Aquella aristocràcia pretensiosa, quin poder tenia, l'any 1808? Tot s'ho havia endut el vendaval napoleònic i, nosaltres ho sabem millor que no pas Goethe (amb perdó), aquest vendaval va ser poca cosa comparat amb el vendaval que va dur Napoleó al poder: la Revolució Francesa, que va enfonsar definitivament l'Antic Règim malgrat els esforços restauradors de les monarquies europees que van derrotar l'emperador. L'únic que havia resistit havia estat Goethe, aquell *parvenu* que els nobles de Weimar tenien per no res.

I a més de resistir era rebut per l'emperador mateix. Però no crec que aquestes humiliacions viscudes trenta anys abans siguin la font del record que té a Erfurt, no només perquè Erfurt no era jurisdicció de Weimar, sinó perquè recordar el 1808 aquests episodis dels anys setanta hauria estat massa teatral, fins i tot una mica mesquí per part de Goethe. Potser sí que hi són, és clar, però no crec que en constitueixin el fonament.

Aquí voldria insistir en un aspecte que pot semblar secundari i és que en aquest record del record hi ha alguna cosa que ens diu que aquell record primer, el que va tenir aquell llunyà octubre de 1808, va ser inesperat. Hi trobem un punt d'emoció que no sembla fingit quan diu «vaig recular i em vaig trobar exactament en el marc on trenta anys abans havia viscut, entre tantes hores, etc.». Prenc totes aquestes precaucions perquè estic parlant d'un fenomen psíquic involuntari, que succeeix espontàniament, i a l'obra de Goethe, esperar que hi hagi res involuntari o espontani, especialment en els darrers anys de la seva vida, és molt arriscat. Però si suposem que efectivament el 1808 va tenir aquest record, que no és una fabulació de l'any 1824 per representar (dramatitzar, dirien a l'època) el seu triomf, aleshores ens hem de fer una altra pregunta: com és que en un moment tan important per a ell, tan atabalador també, fins i tot en un home acostumat a la vida de la cort (però, insistim-hi, la cort de Weimar era diminuta comparada amb la que duia Napoleó durant la seva campanya), com és que aquest record l'envaeix tan oportú divuit anys després, però potser prou inadequat en aquell moment?

La psicologia ha trobat explicacions per a això, i més endavant ens n'ocuparem, però de moment ens pot ajudar una explicació filològica o, més exactament, feta per un filòleg que no sabia psicologia però que coneixia l'ànima humana. O només coneixia una tradició, la qual sí que arrossegava una profunda experiència. Aquesta tradició és

la retòrica, el filòleg es diu Marc Fabi Quintilià (35-96 dC) i l'explicació es troba al capítol 2 del llibre xi de la *De institutione oratoria* (~95 dC) [*Institució oratòria* (1961-2014)]. Quintilià comença dient unes coses senzilles, però plenes de sentit comú, sobre la memòria: primer explica que n'hi ha que discuteixen si és o no és un do, però és innegable que es desenvolupa cultivant-la i que, qui la domina, té un tresor: «el tresor de l'eloqüència», l'anomena. I observa un aspecte que serà fonamental en el nostre llibre i és el poder admirable que té la memòria de recuperar fets antics: no només actua quan busquem aquests fets, sinó que de vegades ho fa involuntàriament, espontàniament («sponte interim»), i no només quan estem desperts, sinó també adormits. De la mateixa manera, algunes de les coses que hi busquem s'oculten i després apareixen de sobte. Més endavant arriba al punt que volíem comentar i és la invenció de la mnemotècnia. Aquesta s'atribueix, diu, a Simònides. És una història molt bonica, que aquí no em puc entretenir a explicar i que ha tingut molts narradors: els qui hagin rebut una educació francesa potser recordaran la versió de La Fontaine. Però La Fontaine està interessat en la moral de la història, que premia Simònides i castiga l'arrogància. Per això, el text s'acaba quan comença el que ens interessa a nosaltres: quan, per dir-ho d'alguna manera, Simònides s'inventa la mnemotècnia. El cas és que, en un moment d'aquesta història, Simònides s'absenta d'un banquet just quan s'esfondra el sostre sobre els convidats. Com que és l'únic supervivent, li demanen que recordi la gent que hi havia al banquet i ho aconsegueix simplement recordant el lloc que ocupaven. Quintilià aprofita la història per explicar com molt sovint associem la nostra memòria a uns llocs determinats: quan tornem a determinats llocs després d'un temps, no només els recordem, sinó que també recordem els que hi eren, el que nosaltres hi vam fer, i fins i tot pensaments no expressats («tacitae cogitationes»).

A Quintilià no li interessa tant el fenomen psicològic de la memòria, com els avantatges que representa per a aquesta disciplina, la mnemotècnia, en què ell treballa. I el que ell ens vol donar a partir de l'exemple de Simònides és una recepta per aprendre a memoritzar discursos. La recepta és una mica complicada, però potser es pot entendre dient, d'una manera molt resumida, que consisteix a associar les coses que volem recordar (una llista d'objectes, per exemple) a un espai que tinguem ben conegut. A fi i efecte d'establir l'associació, primer ens cal dividir aquest espai en un nombre determinat de llocs i, a cada lloc, fer-hi correspondre cada un dels objectes a recordar. Quan vulguem recuperar la llista, només ens caldrà «passejar» mentalment per aquell lloc tan conegut i anar «recuperant» els objectes que hi havíem deixat. Un orador no necessita recordar objectes, sinó frases fetes, proverbis, cites d'autors clàssics i altres fórmules que el facin quedar bé a l'hora d'improvisar un discurs. Per memoritzar aquestes fórmules, doncs, l'orador les situa en aquells llocs predeterminats. Són fórmules que tots els oradors coneixen: els són comunes. I d'aquí ve l'expressió *lloc comú* per indicar una expressió estereotipada usada per un orador i sense cap valor, de mer farciment: *lloc* en grec és *topos* i també tenim els tòpics, que indiquen una cosa semblant. Ara bé, aquesta memorització no necessàriament és voluntària: pot ser espontània, com diu Quintilià, i això fa que molts llocs que nosaltres hem visitat estiguin plens de records nostres que hi vam dipositar sense pretendre recuperar-los mai. Fins que un dia hi tornem i aleshores, sense proposar-nos-ho, aquests records apareixen.

Per tant, el que fa Goethe és «recollir» d'aquell lloc on havia estat tants anys abans tot de sensacions que hi havia deixat guardades. No pas en el lloc material, és clar, sinó en la seva memòria, la memòria d'aquell lloc. I hi havien quedat dipositades fins que la presència en el lloc material

provoca en ell l'aparició del «lloc» memoritzat i el que hi havia quedat enterrat. Ho fa, a més, com observava Quintilià: espontàniament, sense forçar-se a recordar. No és res excepcional: tothom pot haver viscut experiències semblants. Els símls que faig servir («guardar, enterrar, dipositar...») potser no es corresponen exactament al que fa la nostra memòria; però crec que seran suficients per al lector que hagi conegut una situació d'aquesta mena. Aquesta experiència que viu Goethe és, doncs, comuna, però no ho és tant l'encert de situar-la en una circumstància tan especial: està visitant l'emperador, està parlant amb l'amo del món, i de sobte se li acut recordar un episodi de la seva joventut que no té gens de transcendència comparat amb el que està vivint ara, però que per a ell se li imposa sobre totes les altres consideracions. Si no és tan sols el record de les humiliacions passades, doncs, el que se li acut a Erfurt, què més hi pot haver? Què va passar a Erfurt «més de trenta anys abans»?

La bibliografia de Goethe, com vostès suposaran, és un mar on el profà només pot posar-hi el peu per saber quina temperatura té, però no pas per pretendre saber què hi ha. En algun lloc de la immensa bibliografia deu estar explicat el que hi va passar a Erfurt, però jo no ho he sabut trobar. I de fet, és comprensible que no surti a les biografies més divulgades de Goethe perquè probablement l'episodi no tenia més importància. Donat que tenim fins i tot estudis que recullen dia a dia el que va fer Goethe en la seva dilatada vida, podem més o menys reconstruir-ho. Trenta anys abans de 1808 és 1778. Goethe, recordem-ho, ha entrat a treballar a Weimar el 1776 i s'ha trobat amb aquella oposició que dèiem dels altres ministres; però ha tingut altres experiències positives, entre les quals la coneixença de Charlotte von Stein, una dona casada i amb tres fills, una mica més gran que ell, que havia entrat a la cort com a dama d'Anna Amàlia, la mare del duc. És una

dona d'una gran categoria, malcasada i malaguanyada, i es fa ben aviat amiga de l'escriptor: no podem dir amant perquè en aquella època, o en aquell món de Weimar, això, segons sembla, no va ser possible, però es tracta d'un *amour fou*, desenvolupat a través d'una correspondència també enfollida: 1.600 cartes i *billets* intercanviats fins al seu trencament, el 1789. Podem imaginar-nos com Goethe viu les seves visites a Erfurt: ho passa molt bé, però enyora bestialment Charlotte.

El lector em dirà que «chercher la femme» és un recurs poc original i menys convincent; intentaré completar-ho. Perquè en aquells anys Goethe veu acomplerts alguns dels seus projectes, com la representació d'*Ifigènia* el 1779 a Ettersberg, el palau d'estiu del duc situat en un lloc idíl·lic prop de Weimar, anomenat amb un topònim que en català es tradueix com a *fageda* però que en alemany és un terme de referències esgarrifoses: Buchenwald. Efectivament, aquest lloc donarà nom molts anys després al camp de concentració nazi on anirà a parar Jorge Semprún, que ens ha explicat el brutal contrast de la iniquitat desplegada en un entorn tan carregat de glòria literària. A partir de 1945, doncs, en la nostra memòria col·lectiva (un terme que més endavant comentarem), el lloc ha quedat contaminat per sempre; però per a Goethe en aquell moment és un escenari d'«hores felices». Per això, passejant la mirada pot «somiàr en el passat» lligat a aquelles estances d'Erfurt: els projectes a punt de realitzar, l'admiració dels seus contemporanis, l'amistat amb Dalberg. Ara bé, les hores «tèrboles» que aquelles estances li recorden, corresponen al seu impossible amor amb Charlotte? No ho puc dir del cert, però no té gaire importància o, més ben dit, és bo que no tingui importància, perquè això fa el record de 1808 encara més punyent, per la força amb què s'ha imposat un episodi menor en un moment triomfal.

Repassem algunes de les característiques d'aquest mena de records: són inesperats, no són buscats voluntàriament i

tenen una força evocadora altíssima. Aquesta força tan pertorbadora de la memòria, que sap suscitar uns records quan no els demanem i de vegades en moments ben inoportuns. Records que, travessant tots els anys i totes les memòries dipositades en ordre i totes les promeses de no oblidar mai, sorgeixen del passat, se sobreposen a tots els altres records i ens arriben a nosaltres intactes. Aquest poder, doncs, és una de les raons de ser de la literatura, i ho intentarem demostrar en aquest llibre. La literatura ha donat compte de diferents manifestacions de la memòria i en aquest llibre treballarem sobre una d'aquestes manifestacions en particular: la memòria involuntària. Però tindrem en compte altres fenòmens que hi estan relacionats, com l'associació d'idees o el *déjà vu*, o que li són propers, com la *rêverie* (el somieig). Seguirem una exposició cronològica, perquè proporciona al lector un marc fàcil d'identificar, però ens centrarem en els segles XIX i XX perquè pretenem que aquest assaig ens ajudi a entendre millor d'on prové la percepció de la memòria que tenim actualment. Un aclariment, però, abans de seguir: he parlat de «la literatura» i esmentaré algun cop la «història de la literatura», però sempre cal tenir en compte que aquest terme no pot equivaler en aquest llibre a la història de la literatura universal, ni tan sols occidental, sinó, com a molt, a uns elements de la història de la literatura d'algunes llengües europees.

Els primers casos que comentarem no seran els de memòria involuntària, perquè pretenem arribar a definir-la delimitant-la respecte de fenòmens semblants, de manera que la puguem entendre tant pel que és com pel que no és. Abans, però, intentem entendre, encara que sigui sense aprofundir, en què consisteix la memòria.

2.

Consideracions inicials sobre la memòria

Un comentari previ a altres consideracions és que la memòria ha de treballar amb una quantitat immensa de dades, que es veu obligada a catalogar segons criteris sovint canviants, en què la indeterminació és potser el tret dominant. L'estudi de la memòria suscita el treball de disciplines molt diverses que van de la medicina a la biologia i de la psicologia a la psiquiatria, però rarament treballen conjuntament. Un prestigiós especialista, Gerald M. Edelman, ha destacat que és en l'àmbit de la recerca sobre la memòria on més evident es fa la diferència entre les ciències humanes i les ciències experimentals, perquè no solen usar les mateixes eines ni la mateixa terminologia els qui investiguen com treballa la ment i els qui investiguen com treballa el cervell. De fet, la investigació sobre què és la consciència, sobre què relaciona el que veiem amb el que pensem, és una de les línies de recerca fonamentals en la filosofia actual: hi treballen, conjuntament o no, filòsofs, psicòlegs i neurocirurgians. Un estudiós ho explica amb la metàfora dels constructors de túnels: «neuròlegs i psicòlegs ja fa temps que foraden en el túnel de la ment des d'orígens diferents i emeten sorolls cap a l'altre origen de la foradada».

Els estudis sobre la memòria (segueixo Edelman) ens la defineixen com una aplicació específica de la capacitat humana de classificar i d'establir categories. Quan trobem de forma inesperada un objecte que crèiem perdut (la literatura de consum sol situar aquesta escena a les golfes),

el recordem perquè en tenim els trets tan ben establerts que, en veure'l, no dubtem a identificar-lo. Més endavant veurem com uns personatges de l'*Eneida* reconeixen un cinturó (en el cas d'Enees) o una espasa (en el cas de Dido), i les conseqüències que això té en el desencadenament de l'acció.

Però si podem recordar no és gràcies només al fet que podem classificar, sinó també gràcies al fet que després generalitzem: un cop hem trobat diferents casos d'una mateixa categoria en podem reconèixer casos nous i incloure'ls en la classificació ja feta. Així, veurem com una taca a la neu recorda a Perceval la cara de la seva estimada Blancaflor: ha vist tantes vegades aquesta cara o l'ha mirada amb tanta atenció que quan veu una taca a la neu que no havia vist mai abans no dubta a incloure-la en la categoria «trets de la cara de Blancaflor».

Ara bé, per tal trobar-hi allò que hi té emmagatzemat ha de ser el subjecte qui ha d'activar el mecanisme de la memòria. Com hem vist en el cas de Quintilià, quan hom ha de recordar una quantitat notable de coses cal recórrer a la mnemotècnia, una tècnica molt antiga perquè remunta a l'època en què els homes no havien trobat encara la que havia de resultar un complement fonamental de la memòria: l'escriptura, que és fins ara la tècnica definitiva. Ja Quintilià fa al·lusió als debats i comentaris negatius que l'escriptura va generar, notablement el comentari de Plató (*Fedre*, 274c-275b), segons el qual l'escriptura és un obstacle per la memòria, perquè hi traspassem la nostra responsabilitat i deixem d'ocupar-nos-en («custodire»). Molts segles després d'haver-la inventat, els homes encara feien servir l'escriptura com un mer complement de la memòria, i era considerat una manca notable de formació recórrer, com fem ara, a arguments com «és que no recordo res» o «m'oblido de tot» cada cop que la memòria fallava. En els capítols següents veurem un personatge, el Quixot, recitant uns versos de Garcilaso de memòria sense

que el narrador es vegi en la necessitat d'explicar de qui són els versos: ell i el seu públic vivien en un món en què saber versos de memòria era un requisit elemental per ser considerat una persona mínimament instruïda.

Aquesta capacitat memorística donava suport també a una capacitat de retenció auditiva superior a la nostra, de manera que el públic podia assistir impàvid a una representació de teatre barroc sense perdre's cap dels seus innombrables jocs de paraules, poemes entrelligats, citacions encobertes i referències internes. L'hàbit de la lectura ens ha acostumat a aturar-nos per fullejar endavant i endarrere quan ens perdem en un text i per això, quan n'escoltem un d'una certa complexitat, ens desconcerta no poder rellegir-lo. Com qui està avesat a veure el futbol a la televisió i s'endú una inconfessable sorpresa quan no pot contemplar la repetició de la jugada el dia que va al camp a veure un partit, també el lector s'inquieta, en una obra de teatre d'una certa complexitat, quan no pot aturar la representació per fer-se càrrec del que s'hi està dient abans de continuar endavant.

La capacitat memorística de l'home contemporani, doncs, està considerablement anquilosada per recuperar determinades sensacions (visuals, auditives, olfactives...). De sempre, els músics saben que a l'inici d'una composició és bo repetir els primers compassos almenys dues vegades perquè l'oient es faci càrrec del que sentirà i memoritzi el tema o temes principals. Però, quants dels qui escolten aquesta composició s'hi fixen? I a quants dels que s'hi fixen els ajuda aquest recurs? No sabem recordar com abans i això probablement altera la nostra percepció del que és una fuga barroca a més de dues veus, o la comprensió de les al·lusions visuals i els emblemes (el peix de Tobies, el lleó de Sant Jeroni...) que apareixen en la pintura des del Renaixement.

Tant és. Perquè hi ha uns records que sempre podem recuperar, que són aquells que afecten la nostra vida

privada: cares, sons, comentaris que estem segurs que no perdrem mai. Ajudats, a més, per determinades tecnologies, podem recordar quina veu tenia el nostre avi i quina cara feia aquell antic promès el dia del nostre casament. Tant per a l'home antic com per al d'ara, la memòria és el resultat d'una decisió voluntària: aquell té el magatzem més ben organitzat que aquest; però tots dos poden visitar-lo a plaer i trobar-hi allò que hi van desar fa anys.

Ara bé, hi ha uns records que no podem recuperar fàcilment ni tan sols proposant-nos-ho. De vegades els tenim «a la punta de la llengua», però no hi ha manera que surtin fins al cap d'una estona, quan ja no hi «pensem» més. Altres vegades no sabíem ni que els teníem quan ens apareixen de sobte. La psicologia ha anomenat aquesta mena de memòria de diverses maneres, com per exemple «memòria afectiva», entenent per tal la reviviscència d'un estat d'ànim oblidat. La psicologia també ens ha ensenyat que sovint aquest oblit és un requisit per al nostre equilibri psíquic. Recordar massa no és bo, com tampoc ho és oblidar massa: forçar l'oblit pot ser tan negatiu com forçar el record. En tots aquests casos, qui recorda no ho fa per necessitat o desig, sinó perquè ha trobat alguna cosa (un objecte, per exemple) que li ho provoca. L'episodi de la magdalena de Proust ha popularitzat aquest fenomen: el narrador està prenent un te; hi suca una magdalena i quan la tasta recorda (se li fa present) un episodi de la seva infància que fins aleshores tenia esborrat. Veurem més endavant quina mena de record és aquest, com s'efectua la seva recuperació i què significa que estigués esborrat.

En aquest llibre estudiarem aquesta memòria afectiva que nosaltres, per causes que després explicarem, denominem involuntària, i ho farem a través d'exemples recollits de literatures que ens són properes. Relacionarem aquesta memòria involuntària amb altres episodis literaris en què apareixen reaccions també relacionades amb la

memòria, com per exemple l'associació d'idees, perquè, a parer nostre, tots aquests episodis acaben configurant una tradició que ha estat present fins avui dia.

En els primers casos que veurem trobarem associacions d'idees en què l'element que provoca el record és la trobada d'un objecte (un cinturó, una espasa, una taca a la neu). Aquesta trobada pot ser inesperada, com veurem en el cas de Dido a l'*Eneida*, o bé previsible, com les gerres de vi del *Quixot*; però aleshores el que és inesperat és el record que aquesta trobada suscita: els sentiments provocats per aquests mecanismes han estat font d'una rica tradició literària que anomenem el tòpic de «l'objecte retrobat». Tanmateix, hi ha una altra manera, més productiva encara, de provocar la memòria i la coneix aquell qui troba no pas un objecte, sinó un gest, un soroll o també una situació, una escena... que li suscita també el record d'un episodi semblant en el passat. A partir del segle XVIII, que nosaltres exemplificarem amb textos de Goethe, la consideració de la memòria canvia i aquell tòpic literari de l'objecte retrobat, que persistirà fins a l'actualitat, com veurem, i amb molta força, conviu amb temes literaris relacionats ja amb la memòria involuntària, més lligats a una situació, i provocats per sensacions menys dependents de la vista que no pas d'altres sentits.

La memòria involuntària té una altra característica. Si, tal com observava Edelman, la memòria parteix de la nostra capacitat de generalitzar, una característica de la memòria «voluntària» és que aquesta capacitat ens fa prescindir dels detalls menors. Quan algú a qui no vèiem de fa temps ens proposa recordar el moment de la nostra primera trobada, fem un exercici de memòria voluntària i ens esforcem a tenir una idea de conjunt i a fer que els nostres records coincideixin. La memòria involuntària en canvi reté tot de detalls petits, inconnexos, lligats a diversos sentits, coexistents en el mateix instant, que són fonamentals per a evocar una experiència autèntica del

passat. Per això és molt difícil compartir la memòria involuntària amb ningú més.

La memòria involuntària ens interessa, insistim, com un fenomen que té unes conseqüències literàries evidents. En la història de la literatura trobem fenòmens que funcionen d'una manera semblant, o bé perquè estan causats per la memòria o bé perquè tenen conseqüències semblants: la percepció d'una realitat que fins aleshores desconeixíem. Hem parlat de l'associació d'idees; veurem també el *déjà vu* o l'anagnòrisi. Entre els fenòmens lligats a la percepció de realitats desconegudes destacarem la *rêverie*, que aquí traduirem per somieig. Altres qüestions com les epifanies o les experiències místiques també mereixeran la nostra atenció. Mostrarem especial interès a establir distincions entre tots aquests fenòmens, tot i que les fronteres sovint són borroses: distingirem entre conceptes diferents que es designen amb termes idèntics (passa amb el *déjà vu*, que alguns cops s'usa per descriure memòries involuntàries) i, alhora, distingirem entre termes que de vegades s'usen com a sinònims (passa sovint amb la memòria involuntària i el somieig).

La terminologia que usarem prové en gran part de la tradició de la crítica literària, però hi ha altres àmbits que també hi han aportat els seus termes. És el cas de la psicologia. Però com que la psicologia, potser més que altres ciències, està dividida en moltes i diverses escoles, la terminologia que usa no és homogènia. Per exemple, la psicòloga Nicola S. Clayton usa *episodic memory* per designar la memòria involuntària, i el moment en què hi ensopeguem, com en l'anècdota de Goethe, és segons Clayton un *episodic recall*, és a dir, un «record episòdic». Curiosament, i basant-se en experiments fets amb animals, per a Clayton no es tracta d'un fenomen lligat a la ment humana, sinó que es troba «in the core cognitive capacities», això és, en el nucli de les capacitats cognitives. Des de la psicologia cognoscitiva, qui ha donat una

explicació força completa de la memòria que Proust va popularitzar és la de Robert Epstein, per al qual la teoria proustiana de la memòria du inexorablement a una teoria estètica. Ho comentarem en el seu moment.

Inevitablement la percepció que tenim de la memòria està fermament lligada amb la que tenim del pas del temps. Ara bé, cal advertir que el pas del temps no és percebut de la mateixa manera en totes les èpoques. Cal advertir també que ni tan sols el concepte de temps és el mateix. L'única cosa que potser no ha canviat és el desconcert que ens provoca aquest concepte. Aquí potser és el lloc de fer la citació (que més d'un lector esperava) d'Agustí d'Hipona (s. IV dC) al capítol XI de les seves *Confessiones* (398 dC) [*Confessions* (1989)]:

Quid est ergo tempus? Si nemo ex me quaerat, scio; si quaerenti explicare velim, nescio.

[Què és per tant el temps? Si ningú no m'ho demana, ho sé; si ho vull explicar a algú que m'ho demana, no ho sé.]

De fet, tot el capítol XI de les *Confessiones* és una disquisició sobre el temps causada per la necessitat d'explicar-se l'eternitat de Déu, per respondre preguntes com «què feia Déu abans de la creació?». Tot i que el llibre d'Agustí ens indica quina era la percepció que la seva època tenia del temps, els seus comentaris sovint encara ara són vàlids. Com aquest que hem reproduït: ens resulta difícil parlar del temps, i especialment allunyar-nos de la idea que la nostra època en té. No farem un seguiment dels canvis que aquesta percepció ha tingut, però és indubtable que tots els autors que llegim en tenen una, i que això afecta la manera com veuen la memòria i els seus efectes.

Un dels científics que ha treballat més sobre el que recordem i el que oblidem és Sigmund Freud. Curiosament, tot i ser un gran creador de termes i neologismes, Freud rarament va usar els termes «oblit» i «memòria» en la seva obra de manera sistemàtica. Ara bé, com va observar el

filòleg Harald Weinrich en un estudi fonamental sobre l'oblit, que aquí sovint tindrem en compte, això no vol dir que Freud se'n desinteressés. Però aquesta manca de treball sistemàtic sobre aquells conceptes potser explica una afirmació sorprenent de Freud en un dels seus últims assaigs: *Das Unbehagen in der Kultur* (1930) [*El malestar en la civilització* (2008)]. Efectivament, després d'elaborar durant anys una teoria que, com diu Weinrich, va fer que l'oblit perdés la seva innocència, Freud, en aquest escrit publicat gairebé al final de la seva vida, observa:

Wir rühren hiermit an das allgemeinere Problem der Erhaltung im Psychischen, das kaum noch Bearbeitung gefunden hat, aber so reizvoll und bedeutsam ist, daß wir ihm auch bei unzureichendem Anlaß eine Weile Aufmerksamkeit schenken dürfte.

[Toquem aquí el problema general de la conservació en el psiquisme, que fins ara a penes ha estat treballat, però tan estimulants i significatius que, aprofitant l'ocasió, podem concedir-li la nostra atenció un moment.]

Si tenim en compte que «la conservació en el psiquisme» no és més que una manera d'al·ludir a alguns fenòmens memorístics (no tots), i que ell ha estat treballant durant anys en la recuperació d'aquests records, diríem que considerar «a penes elaborat» l'estudi sobre la memòria sembla un comentari irònic. Però tot seguit afegeix una afirmació que és, sens dubte, una confirmació de les seves teories:

[...] im Seelenleben nichts, was einmal gebildet wurde, untergehen kann, [...] alles irgendwie erhalten bleibt und unter geeigneten Umständen, z. B. durch eine so weit reichende Regression, wieder zum Vorschein gebracht werden kann.

[...] a la vida psíquica res del que ha estat construït un cop no desapareix mai, [...] tot es conserva d'alguna manera i, en circumstàncies favorables com, per exemple, mitjançant una regressió suficientment profunda, pot ser tornat a un primer pla.]

Aquesta és una idea fonamental en l'estudi de la memòria involuntària. Veurem com, abans de Freud, nombrosos autors s'adonen que hi ha moltes coses que es conserven a la memòria l'existència de les quals havia

passat desaperebuda. Després de Freud, un cop assimilada aquesta idea a la nostra cultura, molts autors recrearan les «circumstàncies favorables» que fan sorgir aquests records enterrats.

Durant la segona meitat del segle xx, la memòria ha aparegut com un nou actor que ha convulsionat la percepció de les ciències socials, i especialment de la història. Conceptes com «història oral», «memòria col·lectiva» i fins i tot aparents oxímorons com «memòria històrica» s'han imposat en els debats. Les causes són diverses: la desaparició de la cultura rural imposada per la industrialització, la construcció de les nacions (el *nation building*), el trauma col·lectiu causat per les dues guerres mundials, la valoració dels testimonis de l'Holocaust... Però certament l'obra d'autors com Proust (mort el 1922) i Freud (mort el 1939) hi ha fet alguna cosa. No entrarem a considerar aquestes qüestions, però planaran inevitablement sobre el nostre discurs.

3.

L'associació d'idees

Comencem per un fenomen que hem relacionat amb la memòria involuntària i que algunes vegades s'hi pot confondre: l'associació d'idees, ja detectada per la filosofia grega. A hores d'ara és un terme psicològic que, com *repressió* o *acomplexat*, s'ha incorporat al lèxic comú amb un significat imprecís. Però com a terme tècnic que designa un fenomen específic, ha estat objecte d'anàlisi i controvèrsies fins ara. Una definició clàssica del terme és la que proposa David Hume a *An Enquiry Concerning Human Understanding* (1748) [*Investigació sobre l'enteniment humà* (1982)], al capítol «Of the Association of Ideas», segons la qual és:

a principle of connexion between the different thoughts or ideas of the mind, [...] in their appearance to the memory or imagination, they introduce each other with a certain degree of method and regularity.

[un principi de connexió entre els diferents pensaments o idees a l'ànima, [...] en la seva aparició a la memòria o a la imaginació, s'introdueixen les unes a les altres amb un cert grau de mètode i regularitat.]

L'associació d'idees, doncs, és un fenomen (un principi psicològic, com se sol designar) estretament lligat amb el record: quan recordem un esdeveniment del passat, el fet de recordar arrossega altres esdeveniments i experiències que hi estan relacionats. Els filòsofs (i després els psicòlegs) han intentat moltes classificacions. Hume, per exemple (*An Enquiry Concerning Human Understanding*), en proposava una basada en la connexió, i establia associacions per semblança, per contigüitat en l'espai o en